

Hafenscher Károly

„Szemem mindenkor az Úrra néz” (Ps 25)

Az evangélikus, vagy inkább wittenbergi katolikus
liturgia iránya¹

Ha az egyházzene természetes közege a liturgia, akkor a „liturgikus zene irányai” című kongresszusunk feladata, hogy a liturgia irányait felekezetekre, vagy mondjuk így szebben: különböző tanítványi közösségekre lebontva végiggondolja. Eerre teszünk kísérletet a következőkben.

Hafenscher Károly evangélikus lelkész az Ordass Lajos Oktatási Központ (Révfülöp) igazgatója, a Magyarországi Evangélikus Egyház Zsinatának lelkészi elnöke, a Magyarország Kormánya által létrehozott Reformáció Emlékbizottság miniszteri biztosa.

A liturgia —és természetesen benne a liturgikus zene— irányai evangélikus szemmel vagy inkább így: evangélikus megközelítésben... Végiggondolandó a *katabasis* és az *anabasis* iránya. Felülről lefelé, lentől felfelé. A mennyei —az Istentől való— lefelé, az emberi fel, az Isten felé. „Minden jó adomány ... onnan felülről való” — emlékeztet az apostol. (Jc 1,17) „Hozzád emelem lelkeimet, Istenem, benned bízom, ne szégyenüljek meg” — biztat a zsoltáros.

Bevezetésképpen szólnunk kell arról, hogy a hagyományos evangélikus liturgia a lelkész (liturgus) oltár előtti mozgásában megtartotta a liturgikus irányváltások használatát. A hagyományos oltár előtt állva folyamatosan ki-be fordul a lelkész. Lutheránus teológusként, de Karl Barth tanítványaként gondolkodó egykori, gyakorlati teológiát tanító professzorom, a győri —áldott emlékü— Groó Gyula nem egyszer enyhe humorral kifigurázta az oltár előtt forgolódó lelkészeket, de hála Istennek, a keze alatt felnőtt lelkésznevezdékek nem feledték el, hogy a liturgia végzésénél fontos jelentése van, mit végzünk „ad altare” és mit „ad hominem”.

Nem csak az introitusnál (ahogy a régiak nevezték, a lépcsőzsoltárnál, a „grádicok énekénél”) gyakoroljuk az oltár, ill. a gyülekezet felé fordulást, — hivatkozva a 43.(42.) zsoltár szavára: „Et introibo ad altare Dei: ad Deum, qui laetificat iuventutem meam” — „hogy eljussak Isten oltárához, Istenhez, akinek ujjongva örülök”. (4. vers) Az egész liturgia végzésénél következetes ez a mozgás, az irányok váltakozása. Minden, amit Isten mond s aminek szócsöve a lelkész (gondoljunk Jézus szavára: „aki titeket hallgat, engem hallgat” L 10,16), *ad hominem*, azaz az emberek felé fordulva hangzik. Mindaz, ami a liturgia dialógus-voltából következik, hogy tudniillik az ember válaszol Isten megszólítására, tehát minden, ami a nép, a gyülekezet részéről szól Isten felé, az

¹ A XII. Magyar Egyházzenei Kongresszus másnapján, Győrött, 2015. május 9-én elhangzott előadás.

ad altare szól. Az ige, az áldás, a különböző aklamációk, a bűnbánatra való felszólítás, a kegyelemhirdetés, az absolutio, mind-mind a nép felé hangzanak, hiszen Isten szól népéhez. S ez fizikailag is nyilvánvaló: a lelkész Isten képviselőjében a gyülekezet felé fordul. Az imádságnál a lelkész megfordul, s az ének, a responsumok Istennek szóló félmondataival az oltár felé, azaz lelkileg az Isten felé fordul, s a nép nevében, a népet képviselve könyörög.

Egyértelmű hát ebből is, hogy a lutheránus istentisztelet-teológia hangsúlyosan képviseli a liturgia dialógus-jellegét. Azt, hogy az istentisztelet lényege a Teremtő és a teremtményének párbeszéde, de mindig tudva és komolyan véve a helyes sorrendiséget. Először Isten szól, lép, cselekszik, azután az ember (a nép) válaszol rá szóval, gondolattal, cselekedettel.

Az evangélikus templomok többnyire hagyományosak: egycsarnokosak, vagy néha háromhajósak. Középen az oltár, mellette —vagy bizonyos korszakokban épült templomoknál az oltár felett— van a szószék. A gyülekezet akár ül, akár áll, az oltár, azaz a Krisztusban jelenlévő Isten felé fordulva éli át a liturgiát. Az oltár maga a Krisztus-szimbólum. Van a magyarországi evangélikus egyházban néhány kör alakú templom, amelynek nem csak az alaprajza ilyen, hanem a berendezése is. Ezeket is úgy alkották, hogy a kör középpontjában (néha eltolt középponttól beszélhetünk) az oltár áll, s minden egyes gyülekezeti tag, bárhol is ül a körben, az oltár felé foglal helyet.

Most nem térek ki arra, hogy ahol lehetséges volt és ahol az építető és építő tudatosan tervezett, ott az evangélikus templomok is keletelve vannak, hiszen a „Krisztus az igazi felkelő napunk” jelkép(együttes) a reformáció egyházaiban is folyamatosságában mindvégig megmaradt. És nagy lehetőséget, egy igen fontos üzenet közlésének (bemutatásának) lehetőségét hagyja ki a nem kelet felé épített templom.

Hiszen az istentisztelet irányát jelzi a templom út-karaktere. Indulunk a világból, benyitunk az Istennek elkülönített (azaz felszentelt) házba; a legrégebbi tradíciók szerint itt az első lépés a keresztség volt, a krisztusi élet kezdete, az istengyermekség meg- és újjászületésének kezdete. Isten ígéjére, a hallható és látható ígére figyelve az ige helyei (oltár és szószék) felé tartunk előre, hozzuk örömeinket, bánatunkat, kiénekeljük magunkból lelkünk mondanivalóját, hívására egyre jobban érezhetjük Isten közelségét, segítségét kérjük, ajándékait megköszönjük, átéljük a közösséget testvéreinkkel, Isten gyermekeivel s megérkezünk az oltárhoz, azaz Krisztushoz, s az oltár felett —nem véletlen— ott látjuk (freskón, mozaikon vagy más ábrázoláson), vagy nem látjuk, de ott tudhatjuk az ítéletre visszatérő, győztes, mindent kézbe kapó és tartó Krisztust, a „Pantokrátort”. A templom az életút jelképe. Az út bölcsőtől a koporsóig, a megszületéstől, az újjászületéstől a nagy találkozásban átélhető öröklétig (s remélhetőleg —Isten kegyelméből— nem a kárhozzátként nevezett örök elvetetésig). Ez is az istenszolgálat —liturgia— iránya témájához kapcsolódik.

Belépünk nyugaton, s indulunk kelet felé. Értjük az irányt. Az ember keletről nyugatra megy. A felkelő naptól a lenyugvó nap felé. A földi létbe érkezéstől a földi létből való távozásig. A világosságtól a sötétség felé. Nem így az Egyház s benne a megkeresztelt, a hívő: ő nyugat felől keletre indul a valóságosan vagy gondolatban keletelt templomban, az Isten és imádság házában. Nyugatról keletre, a mulandóból a maradandóba. Mert a Páltól származó, Rómaiaknak írt levél 6. fejezete arról beszél, hogy Krisztus halálába kereszteltettünk meg és ha meghaltunk Krisztussal, vele együtt élni is fogunk. A keresztségben el lettünk temetve az ő halálába, s amint Krisztus feltámadt, még inkább egyggyé leszünk vele feltámadásában. Nyugatról keletre tartunk — az életünkben, a hívő létben s a liturgiában magában. Mert a Feltámadottal nem borult fel az élet rendje, hanem a halál rendetlenségéből megszületett az élet igazi rendje és sorrendje, azaz iránya: „halott voltam, de íme élek” — mondja a Jelenések könyvének Krisztusa. (Ap 1,18) Ezért az *irány* nem a félelem és rettegés útja a bizonytalanba vagy a biztos pusztulásba, hanem a reménység útja kegyelemben, amely az oltárnál, azaz a Krisztussal való találkozásban és maradandó együttlétben vár ránk.

Mindez azonban formai, szimbolikus megjelenése a lelki iránynak. S ez a lényeg. Az evangélikus felekezet teológiai értelemben nem önálló egyház, hanem része az egy, szent, egyetemes (katholikus) és apostoli egyháznak. Történelme nem 500 évre megy vissza, hanem a közös kétezer évre. Ezért liturgikus tradíciója sem gyökeresen új — az első 1500 évet félretéve, azzal szakítva —, hanem a közös történelem (egyház történelem) kétezer évét továbbélve, gazdagítva, csiszolgatva, formálva. Ez az evangélikusságra kiemelten igaz, de a református felekezetre is ugyanúgy, hiszen annak ellenére, hogy ott ugyan a formailag elrejtett liturgikus tételekben és fordulatokban kutatunk, a mélyrétegekig elérve mégis megtaláljuk ugyanazokat az eredeti, közös értékeket.

Ezért hiszem és vallom, hogy a külső szemlélő bármennyire is éppen a liturgiában lát eltérést, különbözőségeket, a liturgia a leginkább ökumenikus élettere az Egyháznak. A liturgia nem elválasztja, hanem összeköti a keresztény felekezeteket. Ezt keresni, ezt kutatni, ezt megérteni és ezt megélni nem néhány liturgikus ínyenc (Feinschmecker) feladata, hanem mindannyiunk nagy lehetősége, sőt kötelessége, tudniillik a Krisztusi mandátum — az egységre szóló parancs — kötelezettsége. Lehet, kell összehasonlító táblázatokat készítve mérlesekkel, hol a közös, és hol az eltérő — ezt a liturgikaoktatásban, a kutatásokban meg is tesszük. De a lényeg, hogy együtt éljük meg a liturgia irányát, az Isten felé fordulás nagy lehetőségét, s ennek nyomán kiderül az elválasztónál jóval több összetartó vonás.

Az evangélikus felekezet hol éneklő egyháznak, hol pedig az ige egyházának határozza meg magát. Hasonló jellemzést minden egyháztestre megfogalmazhatnánk. Nem hiszem, hogy ilyen módon kellene besorolnunk vagy akár jellemeznünk is az egyes felekezeteket, hiszen minden felekezetnek megvan

a maga énekkincse, amely nem értékesebb vagy kevésbé értékes, minden felekezetben vannak közösségek, amelyek az éneklés isteni ajándékát intenzívebben gyakorolják, mint a nagy átlag. Ezért a liturgia zenei vonatkozásaiban is igazak azok az állítások, amelyeket az imént fogalmaztam meg. A zene ige-hordozó, majd imádkozó szerepe a döntő. Minden más zene —a csak emberi hangulatot, érzelmeket, csak kegyes gondolatokat kifejező zene— másodlagos szerepet kell, hogy kapjon az Egyház életében. Amikor a tiszta forrást keressük, ez a kiindulópont és alapvető kritérium: a zene által való isteni megszólalás (nem csak vallásos vagy lelki érzéseket keltő, hanem a Krisztusban megismert Isten megszólalása) és az arra válaszoló, imádság, amely nem a pszichológiában jól ismert önkibeszélés formája, hanem az Isten–ember dialógus másik fele.

Ismerjük jól a paraliturgikus jelenségek sokaságát. Az istentiszteleti élet mellett kialakultak olyan lelkiségi–kegyességi gyakorlatok, melyek nem sorolhatók be a liturgia kategóriájába, csak annak látszanak (vagy annak próbálnak látszani). Ezek egy része az Egyház életéhez tartozó, de a lényegest csak kiegészítő tevékenység, más része pedig pótcselekvés, amely —nem érezvén a liturgia igazi mélységét és mondanivalóját— valami olyan esemény, amelynek „lelki töltete” van. Mint határvidéken óvatosan kell járnunk, nehogy öngergesztő, mágikus, ezoterikus vagy más vidékre csússzon át az ember, esetleg a közösség.

Mert mi is a liturgia? —ismételjük csak el a fogalommagyarázathoz kapcsolódó alapismereteinket—, a liturgia *leitōn ergon*, jó, hasznos munka, az Isten közhasznú munkája. Azaz a liturgiában mindig Isten maga cselekszik. Ő a főszereplő, minden más csak következmény. Az irány tehát innen is érthető. Istentől emberig, majd embertől Istenig.

Ezt az irányt az egész kereszténység lényege alátámasztja. Hiszen a kereszténység gyökeresen más, mint bármilyen vallás — ősi vagy újonnan létrejövő vallás. Lehet vallásszociológiailag egy keretben tárgyalni, lehet a kereszténységet történetileg a nagy világvallások közé sorolni, de aki érti az Egyház titkát, az rájön, hogy itt valami teljesen másról van szó, és ez is ahhoz az iránykérdéshez tartozik, amely a liturgiában csapódik le: a vallások az Istent kereső emberről szólnak. Az Istent kereső ember próbálkozásairól, praktikáiról, metodikájáról, ahogy meg akarja ismerni, meg akarja érteni és természetesen befolyásolni akarja az istenséget, azaz a végső valóságot. Az ember keresi az Istent. A kereszténység az ellenkező irányról beszél: az Isten keresi az embert. Ezért szólalt meg emberi hangon (s szól ma is érthető emberi mondatokban az istentiszteleten), ezért lett emberré, ezért vállalta az emberi lét nehéz és göröngyös útját —nem a felhőkön, hanem Galilea és Júdea göröngyös útjain—, ezért volt Mária gyermekeként tagja az emberi családnak, ezért vállalta a meg nem értés és a kiközösítettség élményét is, ezért hajolt le az emberiség megváltására Jeruzsálembe igyekezve a vak Bartímeushoz vagy bármely rászoruló emberhez, ezért fogadta el a legnagyobb kínokkal járó szenvedést, ezért vál-

lalta a legbrutálisabb kivégzéssel párosuló halált a kereszten. Eljött, közénk jött, velünk járt. Mert a pásztor utánamegy az elveszett báránynak. Itt az irány: Isten jön az emberhez. Mert a kereszténység nem az Istent kereső emberről, hanem az embert kereső Istenről szól. Ez az irány válik valósággá a liturgiában.

Az evangélikus liturgika tudatosan és következetesen használja a „Wort und Kult” kifejezést, azaz, az Ige és a kultusz szavakat. Hallgatóim nem látják, de az első szót nagybetűvel írtam: Ige. Mert —az eddigiek alapján— nem egy szóról beszélünk, hanem egy személyről. A testté lett Igéről, Jézus Krisztusról. Arról, ami-aki valóságosan van jelen a liturgiában — s ettől liturgia a liturgia. Ma sokszor mondják, kérdezik —egyházi, még inkább világi közegben—, amikor egy ülést vezetnek, vagy csak résztvevőként vannak jelen: „mi a mai ülés liturgiája, ez és ez, úgy képzeltük el, hogy így fog lezajlani”. Legyen az bármilyen bizottság, értekezlet, tárgyalás, annak nincs liturgiája. Rútusa van, s lehet. Még a kultusz fogalma is be-be köszönt (vagy bezavar). De liturgiája nincs. Nem kölcsönözzük ki olcsó, ezért méltatlan használatra ezt a szent kifejezést!

S ha a liturgia irányáról beszélünk, akkor ez a fő irány: ő jön, sőt már megérkezett, az ajtó előtt áll és zörget —ahogy ádventben emlegetjük—, s a zárt ajtók ellenére bejön, és megáll a közepén, mint ahogy azt a húsvét utáni időben olvassuk, halljuk, még inkább: átélhetjük. A liturgia iránya így mindig Jézus Krisztushoz köthető. Ő jön, mi legfeljebb könyöröghetünk: „Veni, Redemptor gentium”, „Jöjj, népek Megváltója!” Vagy pünkösöd nyomán: „Veni, creator Spiritus”, „Jöjj, teremtető Szentlélek!”

De térjünk vissza egy percre az egyházzenehez, azon belül a liturgikus zenéhez. Igehordozó zene, igét éneklő korálkincs, amit mi evangélikusok hozzá tudunk tudunk adni a kereszténység nagy énektárához. S itt most kifejezetten az evangélikus korálra gondolok. Akkor is, ha magában az Evangélikus Énekeskönyvben is vannak másfajta énekek. Ébredési énekek, a finn és angolszász gyülekezeti énekkultúra darabjai (néha használhatóbbak, néha igénytelenül gyengék). Vannak ifjúsági, gitáros énekek is, amelyek szinte véletlenül, de semmiképpen sem zenei megfontolásból vagy teológiai helyeslés okán kerültek be, inkább ügyetlen, rövidlátó taktikázásként csempészték oda a könyv végére. A zenei kérdőjeleket, amelyeket ezen énekek mellé teszek, most nem indokolnám. A zenei formához (vagy formátlansághoz) elválaszthatatlanul kapcsolódó énekek szövegéről, tartalmáról, irányultságáról szólnék inkább, azt is az ügyszó méltó mennyiségben, azaz legfeljebb két mondatban. Az individualista lelki énekek —ezek többnyire ilyenek— szerepe bizonyára megvan az egyháztörténetben, minden kor ki is termeli a maga anyagát ebben a kategóriában, de az istentiszteleti életből az idő múltával ezek kitisztulnak. Én is elsősorban ebben reménykedem, hogy a zenei és teológiai ingerküszöbünket nem leadva a következő évtizedek szűrőiben azok a lényegük szerint evangélikus (azaz evangéliumi) énekek maradnak meg, amelyek nem önző (lelkileg önző) módon

önmaguk felé irányulnak, hanem megszólaltatják Isten igéjét és megéneklük az ember és a gyülekezet Istenhez forduló imádságát, vágyát, hitét és remény-ségét.

Ha tehát a liturgia irányáról beszélünk, akkor arról a dialógusról van szó, ahol irányként vagy szembefordulást (Isten és gyermekei állnak egymással szem-be), vagy egy irányba fordulást tapasztalunk: az Isten szolgája egyben a nép szolgája lesz, és egy irányba fordulva együtt állnak az Isten színe elé.

Ha liturgiáról mint folyamatosan zajló, ill. megismétlődő Krisztus-esemény-ről szólunk, akkor hová máshová fordulhatnánk példaként, mint az evangéliumokhoz? Bibliai személyek Krisztus találkozásának irányai... Jézus érkezik, és az emberek felállnak, felé fordulnak, ránéznek, fülükkel odahallgatnak, értelmükkel odafigyelnek. Jézus érkezik, és térdre borul az, aki érzi az ő nagyságát és önmaga kicsinységét. Jézus érkezik, és a sokaság vele indul. Jézus érkezik, és kérdezi a tanítványokat: „Ti is el akartok menni?“, és akkor kifakad belőlük a felismerés: „Uram, kihez mehetnénk?“ Jézus érkezik, és Pilátus indul kezét mosni — mert a negatív irányokra is találunk példát, sajnos bő-ségesen... Ezek a távolodás illusztrációi.

A világ felé forduló istentisztelet... Létezik ilyen? Újabb irány-kérdés! Az újabb iránytéma felvetésénél gondolhatunk szekuláris rétegeket megszólító istentiszteletekre, ahol a kultúra, egy közös érdeklődés vagy egy közös életesemény köt össze. Gondolhatunk az ún. „Tamás-misére“ vagy ahhoz hasonló próbálkozásokra, ahol kimondottan egyháztól távoli emberekre irányul a figyelem, hogy őket elérjük, megszólítsuk. A „célközönség“ a szekularizált ember. Valóságosan vagy jelképesen kinyitjuk a templomkaput, az istentiszteleti élet formáit, hogy megnyerjünk másokat. Akár ki is szolgálunk igényeket, csak jöjjenek. Nyitunk: a világ felé... Missziói alkalom vagy a belső kör exkluzív ünnepe a mise, az istentisztelet? A világ felé a hiteles istentiszteletünkkel fordulhatunk. Hitelessé pedig azzal válik, ha nem marad emberi pótcselekvés, pszichológiai eszközöket használó önáltatás, hanem megnyílik afelé, Aki valóságosan jelen van, hiszen megígérte: „Ahol ketten vagy hárman összegyűlnek az én nevemben...” (Mt 18,20)

Ismételten fel-felbukkanó alapkérdés, hogy a liturgia igényeket szolgál ki, vagy igényt ébreszt? A válasz egyértelmű. Ha a liturgia valóban *liturgia Dei* és nem emberi rendezvény, akkor a cél nem az, hogy becsalogassunk embereket egy keresztény rendezvényre, hanem, hogy lehetővé tegyünk: Isten közszolgálata (liturgia) elérje az embert. A hívó ember, de még a keresztény Egyház sem tud hitet ébreszteni. Az egyedül a Szentlélek műve. Ő a kezdeményező. Minden más csak válasz. Tehát a liturgia alapiránya az, hogy Istentől ember felé, azaz a „kétirányú forgalomban“ a szembejövő Istennek van elsőbbsége.

Az evangélikus-keresztény istentisztelet (s ez nem elválasztó, hanem az Egyházba betagoló megállapítás kell, hogy legyen) krisztocentrikus istentisz-

telet. „Solus Christus”, hangoztatta Luther. Egyedül Krisztus által, egyedül a Krisztusban megismert kegyelemből nyerhetünk életet, juthatunk Isten országába (nyerhetünk üdvösséget). Ezért hadd zárjam gondolatmenetemet —emlékezve és utalva Bach János-passiójának számomra kiemelkedő, drámai recitatívójára— azzal, hogy utalok a nagypénteki esemény egyik kommentárjára. Lezajlott a tragédia a bitófán, s ott ahol nekünk a halál fája az élet fájává lett, az evangélista a halál beálltáról tudósítva kezdi idézni az Ószövetséget, hiszen a prófécia beteljesül: János evangéliumában (19,37) ezt olvassuk: „Viszont az Írásnak egy másik helye így szól: «Néznek majd arra, akit átszúrtak»”. (Károli: „Máskor ismét így szól az Írás: «Néznek majd arra, akit általszegeztek»”) Az utalás Zakariás 12,10-re történt.

Ez a keresztény istentisztelet iránya. Pál arról beszél a galatáknak, hogy úgy prédikált Krisztusról, mintha közöttük feszítették volna meg. A gyülekezet a hallható és látható ige liturgikus lehetőségében, az Istennel való párbeszéd kiváltságában előre fordul, felfelé néz, keletnek indul és arra néz, Akit átszúrtak. A keresztre néz, de már nem a sötétség irányába, ahogy a nagypénteki napfogyatkozásnál sötétbe borult a kereszt körül minden, hanem a fény irányába, mert a keresztre nézve válik világossá és kezd el ragyogni a húsvéti üres sír, amiből előlépett Krisztus és azt mondja, „Halott voltam, de íme élek.” Irány az élet!

1. ábra. Ittész Jánosnak, a Nyugati (Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület nyugdíjba vonult püspökének búcsúztató istentiszteletén 2011. június 18-án a győri evangélikus Öregtemplomban.

2–3. ábra. A liturgia irányai: 2. ábra (felül) ad altare, 3. ábra (alul) ad hominem.
Tóth Károly lelkész beiktatási istentisztelete Sopronban 2014. szeptember 7-én
Szemerei János püspök szolgálatával. (Fénykép: Kóczán Krisztián.)